

Ks. Dariusz DZIADOSZ

BIBLIA KSIĘGA ŻYCIA, PRAWA I PRZYMIERZA

Jako najbardziej reprezentatywny i doskonały owoc systemu społeczno-prawnego i religijno-kulturowego Izraela, Biblia Hebrajska nie tylko konkurowała z literackim dorobkiem kultur Mezopotamii, Egiptu i Syro-Palestyny, ale pod wieloma względami go przewyższyła, zwłaszcza gdy chodzi o regulacje prawne oraz zaferowany cywilizacjom politeistycznym monoteistycznym wzorzec religijny.

I inną księgę otwarto, która jest księgą życia.
I osądzono zmarłych z tego, co w księgach
zapisano, według ich czynów.

Ap 20,12

Zdolność pisania i umiejętność tworzenia materiału piśmienniczego, które na dalszych etapach dziejów zaowocowały różnorodnymi formami ksiąg, można uznać za jeden z najbardziej kluczowych wskaźników rozwoju cywilizacji na starożytnym Bliskim Wschodzie, a szczególnie w Egipcie, Mezopotamii i Syro-Palestynie. Reprezentatywnym reliktem literatury starożytnego Egiptu jest Księga Wyjścia w Ciągu Dnia, powszechnie znana pod nazwą „Księga Umarłych”¹. Ten słynny monument starożytnego piśmiennictwa rozdził się w ciągu wielu stuleci – za panowania faraonów dynastii XVIII, XIX, XX, czyli w latach 1570-1070 przed Chrystusem – a z biegiem czasu stał się symbolem społecznego i religijnego rozkwitu Egiptu w okresie tak zwanego Nowego Państwa. Utrwalając na papirusowych zwojach kulturowy i intelektualny dorobek kolejnych pokoleń Egipcjan, Księga Umarłych – wraz z innymi staroegipskimi artefaktami pisma (takimi, jak na przykład Teksty Piramid czy Teksty Sarkofagów) – aż do czasów rzymskich należała do najbardziej znanych i powszechnie używanych tekstów funeralnych², które mocno wpływa-

¹ Zob. *The Egyptian Book of the Dead: The Book of Going Forth by Day – The Complete Papyrus of Ani Featuring Integrated Text and Full-Color Images*, tłum. R.O. Faulkner, red. E. von Dassow, Chronicle Books, San Francisco, California, 2008. Tytuł „Księga Umarłych” wprowadzony został przez niemieckiego archeologa Karla Lepsius, który w roku 1842 zainicjował przekład i publikację staroegipskiego materiału źródłowego czerpanego z egipskich manuskryptów funeralnych odnajdywanych w sarkofagach na terenie Dolnego i Górnego Egiptu.

² Księga Umarłych zawierała antologię różnorodnych tekstów hieroglificznych o charakterze sakralnym, otoczonych nimbem budzącej lęk nadprzyrodzoności, oraz kolekcję bogato zdobionych ilustracji wyobrażających wędrówkę zmarłego w krainie bogów, demonów i cieni. Treść tej księgi,

ły na społeczno-religijną świadomość Egipcjan. Ze względu na specyficzną treść i formę zapisu Księga Umarłych uważana była za wiarygodne narzędzie umożliwiające poznanie tajemnej wiedzy na temat świata bogów i zaświatów, do których udawali się zmarli. Starożytni Egipcjanie wierzyli, że tajemnicze rytuały, zaklęcia i modlitwy zapisane w tej księdze pozwalają zmarłym odnaleźć drogę do staroegipskiego raju, rozumianego jako nieprzemijający stan szczęścia przeżywany na uprawnych ziemiach Ozyrysa zwanych Polami Jaru.

Księga jako forma trwałego zapisu ludzkiej myśli, kultury i historii była też znakiem rozpoznawczym innej, porównywalnej pod względem starożytności i rozwoju, cywilizacji regionu Żyznego Półksiężycza, czyli Mezopotamii, choć na tym obszarze w swym pierwotnym kształcie nie miała postaci zwojów z papirusu, lecz kamiennych lub glinianych tabliczek zapisanych pismem klinowym. Dowodem na to są liczne sumeryjskie eposy barwnie opowiadające o świecie bogów i ludzi oraz mezopotamskie wyobrażenia „bóstw piszących” (Nisaby, Ninurty, Nabu), utrwalających na piśmie wolę panteonu bogów, która miała decydujący wpływ na los ludzi. Przykładem takich tekstów są okryte wielką tajemnicą i otoczone legendą boże zapisy (rejstry), które – jak Tablica Przeznaczeń – były uważane w starożytnej Mezopotamii za główne źródło decyzji i rozporządzeń bogów przesądzających o teraźniejszości i przyszłości wszechświata³.

W analogicznym okresie dziejów⁴ w obszarze wielkich cywilizacji rejonu Żyznego Półksiężycza⁵ zrodziła się – na drodze bardzo długiego procesu

obejmująca zaklęcia, modlitwy, rytuały i rubryki kultyczne, stanowiła rodzaj praktycznej instrukcji dla zmarłego – miała ochronić go przed licznymi niebezpieczeństwami czyhającymi w krainie zmarłych, umożliwić poznanie świata bogów oraz pomóc w szczęśliwym zamieszkanii w tym świecie (por. L. L e s k o, hasło „Book of Going Forth by Day”, w: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, red. D.B. Redford, Oxford University Press, New York 2001, t. 1, s. 193n.).

³ Tablica przeznaczeń w mitologii Sumeru to jeden z atrybutów najwyższej władzy boskiej dający jej posiadaczowi kontrolę nad panteonem bogów i światem ludzi, a także wgląd w bieg przyszłych zdarzeń. Akadyjski poemat *Ptak Anzu* sugeruje, że Tablica przeznaczeń była zapisem boskich prerogatyw i praw, zawierała też przeznaczenia i rozkazy bogów oraz wyznaczone im zadania (por. K. S z a r z y Ń s k a, *Eposy sumeryjskie* (tłum. K. Szarzyńska), Wydawnictwo Agade, Warszawa 2003, s. 39-52; A. A n n u s, *The God Ninurta in the Mythology and Royal Ideology of Ancient Mesopotamia*, Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 2002, s. 148n.; hasło „Tablica(e) przeznaczeń”, w: J. Black, A. Green, *Słownik mitologii Mezopotamii*, tłum. A. Reiche, Książnica, Katowice 1998, s. 210; R. J a s n o s, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 102-104, 108).

⁴ Z uwagi na obszerność i złożony proces edycji Biblii Hebrajskiej kwestia datacji jej poszczególnych ksiąg jest wciąż problematyczna i prowokuje wiele – często bardzo rozbieżnych – hipotez naukowych. Na podstawie analizy terminologii i problematyki starotestamentowej można tylko ogólnie założyć, że najstarsze źródła pisane utrwalone w Biblii Hebrajskiej pochodzą z okresu monarchii Dawida i Salomona (z dziesiątego wieku przed Chrystusem), choć wiele z nich opiera się na istniejącej wcześniej tradycji ustnej, której najgłębsze korzenie mogą sięgać nawet piętnastego wieku przed Chrystusem.

⁵ Topografia procesu redakcji tradycji starotestamentowych obejmuje zarówno tereny Mezopotamii i Egiptu (diaspory żydowskiej), jak i Syro-Palestyny. Zgodnie z aktualnym stanem wiedzy na

przekazu tradycji ustnej i pisanej – również inna Księga, której ostateczna sława i zasięg oddziaływania przewyższyły wszystkie starożytne „księgi” mezopotamskie, egipskie czy syro-palestyńskie. Wpłynął na to jej diametralnie odmienny profil religijny (prezentowała monoteizm jahwistyczny) i dość specyficzny kontekst prawny i społeczno-kulturowy. Biblia Hebrajska – a następnie Biblia chrześcijańska – bo o niej mowa, w przeciwieństwie do egipskiej Księgi Umarłych czy też sumeryjskich i babilońskich eposów, na stałe wpisała się nie tylko w życie jej autorów (pokoleń hebrajskich i chrześcijan), ale wywarła i wciąż wywiera znaczący wpływ na religijny światopogląd ludzkości⁶. Z jednej strony Biblia Hebrajska – podobnie jak Księga Umarłych i pisma starożytnej Mezopotamii – jest swoistą dokumentacją historii oraz uwarunkowań społeczno-kulturowych i religijnych swych twórców, i do nich jest skierowana. Z drugiej strony jednak Biblia, ze względu na swą wyjątkową rangę religijną (cieszy się ona powszechnie respektowaną pozycją pisma natchnionego, uważanego za nieomyłne źródło wiedzy o Bogu i Jego planie zbawienia ludzkości), a także wieloaspektowość i ponadczasowość teologicznego orędzia, góruje nad

temat redakcji źródeł biblijnych można założyć, że powstawały one na drodze długiego i złożonego procesu przekazu ustnego i pisanego, którego ostatecznym owocem są teksty spisane w językach hebrajskim, aramejskim (por. np. Dn 2-7; Ezd 4-7; Jr 10,11) i greckim. W niektórych tradycjach biblijnych można odnaleźć ślady pierwotnych języków wschodnio- i zachodniosemickich: akadyjskiego, babilońskiego, asyryjskiego, eblaickiego, amoryckiego i ugaryckiego (por. hasło „Języki i pismo”, w: *Słownik tła Biblii*, red. J.I. Packer, M.C. Tenney, tłum. Z. Kościuk, Oficyna Wydawnicza Vocatio, Warszawa 2006, s. 305-308). W zgodnej opinii Żydów i chrześcijan teksty te mają status pism natchnionych przez Boga i cieszą się powszechną estymą, lecz ich liczba i sposób interpretacji w poszczególnych religiach nie są jednakowe. I tak Żydzi uznają Biblię Hebrajską złożoną z 24 lub 22 ksiąg (ta druga opcja łączy księgi Sędziów i Rut oraz księgi Jeremiasza i Lamentacji dla uzyskania liczby 22 odpowiadającej liczbie liter hebrajskiego alfabetu), a korpus 12 ksiąg proroków mniejszych w ich kanonie traktowany jest jako jedna księga (zob. H. P r o s s, hasło „Hebräische Bibel”, w: *Neues Lexikon des Judentums*, red. J.H. Schoeps, Bertelsmann Lexikon Verlag, Gütersloh 1998, s. 333). Ten sam kanon Biblii Hebrajskiej protestanci rozbijają na 39 ksiąg, a chrześcijanie, którzy postrzegają żydowskie pisma natchnione przez pryzmat ich greckiej wersji (Septuaginty), uznają aż 46 ksiąg Starego Testamentu, dodając do nich 27 ksiąg Nowego Testamentu.

⁶ O ponadczasowym charakterze Biblii Hebrajskiej i Biblii chrześcijańskiej świadczą choćby następujące fakty: Biblia wyznacza radykalny zwrot w procesie pojmowania idei Boga i religii, stając się symbolem jahwistycznego monoteizmu na tle politeistycznego modelu cywilizacji Bliskiego Wschodu. Biblia chrześcijan – opisując osobę i aktywność Jezusa Chrystusa oraz Jego uczniów (w Nowym Testamencie) – wiąże się z początkiem nowej ery w dziejach ludzkości. Biblia była też pierwszą księgą opublikowaną drukiem (wydana w Moguncji w latach 1452-1455 Biblia Gutenberga stanowiła też pierwsze kompletne wydanie Pisma Świętego). Jej przekłady – jako jedynej z publikacji książkowych – obejmują blisko połowę znanych języków świata. Według aktualnych danych zebranych przez stowarzyszenie Wycliffe Bible Translators, opublikowanych w październiku 2018 roku, teksty Biblii, Starego i Nowego Testamentu, zostały przetłumaczone w całości lub części aż na 3350 języków, co stanowi niemal połowę ogólnej liczby 7097 znanych języków i narzeczy. Pod względem wielości przekładów nie dorównuje jej więc żadna publikacja książkowa (zob. *Scripture & Language Statistics 2018*, <http://www.wycliffe.net/en/statistics>).

jej bliskowschodnimi „odpowiednikami” i często bywa duchową i kulturową inspiracją nie tylko dla przedstawicieli religii monoteistycznych. Tradycje biblijne, z uwagi na uniwersalność ich teologicznego i egzystencjalnego orędzia, oferują konkretną nadprzyrodzoną i przyrodzoną wiedzę objawioną wszystkim ludziom przez Boga. Wiedza utrwalona w księgach biblijnych dotyczy bowiem nie tylko świata transcendencji, życia po śmierci oraz skutecznych środków prowadzących do osiągnięcia nieprzemijającego pokoju i szczęścia. Księgi te rysują też wyraźny i niepowtarzalny obraz Boga, definiują model Jego relacji do ludzi opartej na wartościach stałej życzliwości, miłości i wierności oraz sugerują konkretne drogi, które już w porządku doczesnym prowadzą do egzystencji przepełnionej szczęściem i pokojem wewnętrznym. Z tego względu Biblia znacznie poszerza rolę, jaką w starożytnym świecie pełniły znane i powszechnie respektowane zbiory tekstów: Księga Umarłych, Tablica Przeznaczeń czy inne analogiczne relikty piśmiennictwa. Dla tych, którzy uznają jej Boże pochodzenie i autorytet, staje się wiarygodnym objawieniem tajemnicy Boga (teologii) i tajemnicy człowieka (antropologii) opartej na idei nieśmiertelności i Bożego odkupienia⁷. Dla tych, którzy nie uznają jej nadprzyrodzonej genezy, jest jednym z najwspanialszych relikwów starożytnej literatury. O wielopłaszczyznowym oddziaływaniu Biblii na dzieje człowieka już w epoce jej redakcji świadczy wielość nazw, jakimi określali ją jej autorzy: Księga [Bożej] Pamięci (por. Ml 3,16), Księga Prawdy (Dn 10,21; por. Dn 12,1.4), Księga Prawa (2 Krl 22,11; por. Ne 8,8; 9,3; Tb 6,13; 1 Mch 1,56), Księga Przymierza (2 Krl 23,2) czy Księga Życia (por. Wj 32,32-33; Ps 69,29; Iz 4,3; Flp 4,3; Ap 3,5; 13,8; 20,12.15).

W niniejszym artykule bardzo szeroka problematyka Biblii jako księgi zaprezentowana zostanie tylko w jej wymiarze starotestamentowym i jedynie na trzech wybranych płaszczyznach badawczych. W części pierwszej Biblia Hebrajska ukazana będzie jako relikw starożytnego piśmiennictwa, w następnej podjęta zostanie kwestia jej Bożego i ludzkiego pochodzenia, a także wynikającego stąd autorytetu. W ostatniej części Biblia rozpatrywana będzie jako kompendium wiedzy o Bogu JHWH i historii zbawienia starożytnego Izraela, czyli jako doktrynalna podstawa dwu monoteistycznych religii: judaizmu i chrześcijaństwa. Artykuł ma formę opracowania encyklopedycznego, jego kolejne części składowe będą więc przyjmowały postać stopniowo pogłębianej teologicznej syntezy.

⁷ W tradycjach biblijnych Starego (por. Mdr 2,23-3,9) i Nowego Testamentu (por. Mk 12,24-27; Łk 20,37; 1 Kor 15,16.32; Ap 20,14) pojawia się prawda o nieśmiertelności każdego człowieka prezentowana jako dar Boży zaszczipiony w naturę ludzką w momencie jej stworzenia. Prawda ta, będąca filarem teologii i antropologii judaizmu oraz chrześcijaństwa, wyraźnie wyróżnia te monoteistyczne religie spośród pozostałych religii starożytnego Bliskiego Wschodu.

KSIĘGA BIBLI HEBRAJSKIEJ
W KONTEKŚCIE STAROŻYTNEGO PIŚMIENICTWA

Prezentację tego zagadnienia należy rozpocząć od kilku sugestii natury etymologicznej, które znacznie ułatwiają zrozumienie jego istoty. Pojęcie „*kitbê ha-qādôš*”, oznaczające Pismo (Pisma) Święte, rozumiane jako definicja trzyczęściowego kanonu żydowskich ksiąg natchnionych, na który składają się Tora, Prorocy i Pisma, nie pochodzi z Biblii Hebrajskiej, lecz z literatury rabinicznej judaizmu hellenistycznego⁸. Z kolei termin „Biblia” (rzeczownik liczby mnogiej rodzaju nijakiego) wywodzi się z języka greckiego i oznacza „księgi”, natomiast określenie „Biblia” w sensie „księga” (rzeczownik liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego) pojawiło się dopiero w łacińskiej literaturze średniowiecznej, kiedy zbiór świętych pism żydowskich i greckich zaczęto traktować jako jedną spójną całość narracyjną i teologiczną⁹. Biblii Hebrajskiej nie należy rozumieć tylko jako zbioru pism religijnych powstałych na pewnym etapie dziejów w obrębie pokoleń hebrajskich, które z czasem utworzyły społeczność Izraela, lecz o wiele szerzej: jako monument starożytnej religii i cywilizacji bliskowschodniej. Geneza Biblii wpisana jest ściśle w historię rozwoju piśmiennictwa, czyli w narodziny pierwotnych form pisma (alfabetu), które pojawiały się sukcesywnie w wiodących cywilizacjach starożytnego Bliskiego Wschodu¹⁰,

⁸ Pojęciem tym posługują się na przykład Filon z Aleksandrii (por. P h i l o, *De Abrahamo*, 61) i Józef Flawiusz (por. J o s e p h u s F l a v i u s, *Antiquitates Iudaica*, V, 1,17). Analogiczne określenie – „księgi (pisma) święte” – pojawia się w Pierwszej Księdze Machabejskiej (gr. *ta biblia ta hagia* – 1 Mch 12,9), księga ta jednak nie wchodzi w skład Biblii Hebrajskiej, lecz Septuaginty (por. D. V e t t e r, hasło „Pismo Święte. Judaizm”, w: *Leksykon podstawowych pojęć religijnych: judaizm, chrześcijaństwo, islam*, red. A.Th. Khoury, tłum. J. Marzęcki, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1998, s. 720).

⁹ Por. B.M. M e t z g e r, hasło „Biblia”, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, red. B.M. Metzger, M.D. Coogan, tłum. A. Karpowicz, Oficyna Wydawnicza Vocatio, Warszawa 1999, s. 56. Podział Biblii chrześcijańskiej na Stary i Nowy Testament oraz przyjęcie obowiązującego dziś kanonu ksiąg natchnionych zatwierdzone zostały dopiero na Soborze Trydenckim (8 IV 1546). Podział ten dobrze oddaje ducha całej Biblii. Testament jest najczęściej rozumiany jako zapis woli, ale w kontekście tekstów biblijnych odpowiada raczej idei przymierza. W określeniach „stary” i „nowy” kryje się więc z jednej strony idea ciągłości, a z drugiej sugestia diametralnej zmiany. Stare przymierze rysuje perspektywę historiozbowczą z przeszłości, ale ukierunkowaną na przyszłość, nowe jest natomiast rozumiane jako kontynuacja i wypełnienie starego. Oba testamenty tworzą zatem tak integralną całość, że jeden nie może być właściwie zrozumiany bez drugiego. Tę istotną prawdę hermeneutyczną wyraża łacińskie adagium św. Augustyna podkreślające harmonię i spójność wszystkich słów Biblii: „*Novum in Vetere latet et in Novo Vetus patet*” – Nowy (Testament) kryje się w Starym, a w Nowym Stary nabiera blasku (por. A u g u s t i n u s, *Quaestiones in Heptateuchum*, ks. II, 73, w: *Patrologia latina*, t. 34, kol. 623).

¹⁰ Do najstarszych przedalfabetycznych form zapisu stosowanych w wiodących kulturowo społecznościach rejonu Żytnego Półksiężycza należą: sumeryjskie pismo klinowe (w Mezopotamii) i hieroglify (w Egipcie). Najwcześniejszymi przykładami zapisu alfabetycznego były natomiast pi-

a także w proces powstawania najstarszych znanych obecnie źródeł spisanych przez człowieka¹¹.

Pod względem materiału piśmienniczego oraz formy zewnętrznej pierwotny kształt ksiąg biblijnych czy innych pism starożytnych znacznie odbiegał od znanych dzisiaj publikacji książkowych¹². Prawdopodobnie najstarszą formą księgi był zwój, który w kręgach kultury hebrajskiej zwano „m^egillâ” (l.m. m^egillôt – por. Ezd 6,2; Iz 34,4; Jr 36,28; Ez 2,9), a następnie „m^egillat-sēper”, co oznacza zwój-księgę czy księgę w formie zwoju (por. Jr 36,2). W Septuaginie określeniu temu odpowiadał termin „biblion”, czyli „książka, książeczka” (por. Tb 7,14). W różnych regionach starożytnego Bliskiego Wschodu zwoje

smo protosyńskie i pismo protokananejskie, które uczeni sytuują na obszarze między Mezopotamią a Egiptem, czyli na terenach, na których powstawały księgi biblijne (por. B.B. P o w e l l, *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization*, Wiley–Blackwell, Malden–Oxford 2009, s. 4; F. C r o s s, hasło „The Invention and Development of the Alphabet”, w: *The Origins of Writing*, red. W. Senner, University Nebraska Press, Lincoln 1989, s. 77n.; A. L e m a i r e, *The Spread of Alphabetic Scripts (c. 1700-500 BCE)*, „Diogenes” 55(2008) nr 2, s. 45n.). Uczeni zgodni są co do tego, że język hebrajski, w którym spisano zdecydowaną większość ksiąg starotestamentowych, jest pismem kwadratowym wywodzącym się z alfabetu aramejskiego i fenickiego (por. T.O. L a m b d i n, *Introduction to Biblical Hebrew*, Darton, Longman and Todd, London 1973, s. XXI-XXIII).

¹¹ Jednym z najstarszych artefaktów piśmiennictwa znalezionych na terenach określanych przez historyków i egzegetów jako „biblijne” jest gliniana skorupa z Izbet Sartah z naniesionym na nią alfabetem protokananejskim (wczesnohebrajskim) z jedenastego wieku przed Chrystusem, a także datowane na dziesiąty wiek przed Chrystusem inskrypcje królewskie z Byblos, Kalendarz z Gezer czy napisy na ostrakonie z Khirbet Qeyafa, które potwierdzają proces rozwoju pisma w Kanaanie już w końcowych stuleciach drugiego tysiąclecia przed Chrystusem. Najstarszymi znanymi tekstami bliskowschodnimi nawiązującymi do treści Biblii Hebrajskiej są natomiast pochodzące z dziewiątego wieku przed Chrystusem: stela moabickiego króla Meszy wspominająca o domu (królestwie) Dawida oraz aramejska stela z Tel Dan, zwana też „stelą króla Dawida” (zob. A.R. M i l l a r d, hasło „Writing, Writing Materials and Literacy in the Ancient Near East”, w: *Dictionary of the Old Testament: Historical Books*, red. B.T. Arnold, H.G.M. Williamson, InterVarsity Press, Downers Grove 2005, s. 1003-1011 (por. zwł. s. 1004n., 1009); E. L i p i Ń s k i, *Najstarsza inskrypcja hebrajska*, „Studia Judaica” 14(2011) nr 1(27), s. 143-150 (por. zwł. s. 147); É. P u e c h, *L'Ostrakon de Khirbet Qeyafa et les débuts de la royauté en Israël*, „Revue Biblique” 117(2010) nr 2, s. 162-184.

¹² Jednym z najstarszych znanych dziś artefaktów Mezopotamii zawierających pismo (klinowe) jest sześciokątny graniastosłup zwany Annałami Sennacheriba, który wspomina między innymi o oblężeniu Jerozolimy w roku 701 przed Chrystusem (por. 2 Krl 18,13-19,37; Iz 36,1-37,38; por. też: D. B r a t c h e r, hasło „Księga”, w: *Encyklopedia biblijna*, red. P.J. Achtemeier, tłum. zbiorowe, Oficyna Wydawnicza Vocatio, Warszawa 1999, s. 565). Bardzo wcześnie jako materiał do zapisu informacji na Bliskim Wschodzie wykorzystywano tabliczki kamienne (znacznie rzadziej z kości słoniowej), ale najczęściej do tego celu stosowano tabliczki gliniane, do których prawdopodobnie odnosi się też prorok Jeremiasz, opisując sporządzenie opieczetowanego kontraktu przy zakupie własności w Jerozolimie w pierwszych dziesięcioleciach szóstego wieku przed Chrystusem (por. Jr 32,10-14). Ponadto Tora mówi o kamiennych tablicach z zapisem przykazań, które wpierw sporządził JHWH (por. Wj 24,12; 31,18; 32,15-16), a potem zrekonstruował Mojżesz (por. Wj 34,1-4). W Mezopotamii, Egipcie, starożytnej Grecji i Syro-Palestynie materiałem piśmienniczym były skorupy glinianych naczyń lub odłamki kamienne, znane pod nazwą ostrakonów (por. D. B r a t c h e r, hasło „Book”, w: *Harper's Bible Dictionary*, red. P. Achtemeier, Harper and Row, San Francisco 1985, s. 139).

dla pisarzy przygotowywano z papirusu¹³ lub ze starannie wyprawionej skóry zwierzęcej (pergaminu)¹⁴, często łącząc wiele mniejszych fragmentów w jedną całość, która niekiedy osiągała kilka, a nawet kilkanaście metrów długości. Tak przygotowane zwoje mogły pomieścić dużą ilość tekstu, stąd niektóre z nich zawierały nawet kilka ksiąg biblijnych albo długie passusy prawa możeszowego (por. Ps 40,8; Iz 34,4). Tekst zwojów (a później kodeksów) zapisywano zwykle atramentem (por. Jr 36,18; 3 J 1,13) w trzech lub czterech kolumnach (por. Jr 36,23), najczęściej na jednej, ale też na dwóch stronach (por. Ez 2,10). Niekiedy zwoje z pismami natchnionymi pieczętowano dla podkreślenia ich Bożego pochodzenia, niezwyklej wagi teologicznej oraz tajemniczości zawartego w nich orędzia (por. Iz 29,11; Dn 12,4; Ap 5,1-3).

Z biegiem lat ze względów czysto praktycznych zwoje z tekstem świętym skracano, aby ułatwić korzystanie z nich podczas modlitw w synagodze, z czasem zaś zaczęto szukać innych form zapisu. W wyniku tego procesu – prawdopodobnie od drugiego wieku po Chrystusie – teksty biblijne kopiowano i wydawano w formie zbliżonej do dzisiejszych ksiąg, to znaczy na złożonych brzegami kartach w kształcie prostokąta. Na podstawie analizy zewnętrznej formy zachowanych do dziś kodeksów biblijnych można założyć, że średnia wielkość kart w proporcjach od rozmiaru 26 na 34 wahała się do rozmiaru 27 na 38 centymetrów. Karty zapisywane były po jednej lub po obydwu stronach, a następnie zszywane lub klejone wzdłuż jednego brzegu tak, by stanowiły spójną całość łatwą do odczytania. W ten sposób powstały pierwsze kodeksy¹⁵. Do najstarszych, a zarazem najcenniejszych, utrwalających tekst hebrajski

¹³ Z badań archeologicznych wynika, że zwoje tekstu zapisanego na papirusie były w użyciu w Egipcie już w latach 2470-2270 przed Chrystusem. Wskazuje na to tak zwana Tablica z Sakkary podająca spis władców Egiptu (zob. A.C. Myers, hasło „Book”, w: *The Eerdmans Bible Dictionary*, red. A.C. Myers, W.B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 1987, s. 166). W Biblii figuruje tylko jedno bezpośrednie odniesienie do zwojów papirusowych (por. 2 J 12; por. też: Iz 19,7), można jednak przypuszczać, że na tym materiale piśmienniczym zostało spisanych wiele biblijnych tradycji (por. W. Smith, hasło „Book”, w: *The Zondervan Encyclopedia of the Bible*, red. M.C. Tenney, M. Silva, Zondervan, Grand Rapids 2009, t. 1, s. 664n.).

¹⁴ Ten materiał piśmienniczy wspomniany jest w Biblii tylko raz (por. 2 Tm 4,13), choć można przypuszczać, że znajdował szerokie zastosowanie u pisarzy biblijnych (por. Jr 36,2; 43,2 w wersji Septuaginty). Najstarsze teksty biblijne zapisane na skórzanych zwojach odnaleziono w Qumran. Ich powstanie datuje się nawet na trzeci wiek przed Chrystusem (zob. H.I. Carroll, hasło „Book”, w: *Eerdmans Dictionary of the Bible*, red. D.N. Freedman, W. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2000, s. 195).

¹⁵ Według opinii niektórych egzegetów rozwój i popularyzację zapisu tekstów biblijnych w formie kodeksów należy przypisać chrześcijanom, którzy w ten właśnie sposób chcieli odróżnić repetywane przez nich pisma starotestamentowe (grecka wersja Septuaginty) i nowotestamentowe od natchnionych pism żydowskich, kopiowanych i rozpowszechnianych w pierwszych wiekach po Chrystusie nadal w formie zwojów (zob. J. Miller, hasło „Book”, w: *The Lexham Bible Dictionary*, red. J.D. Barry, Lexham Press, Bellingham 2016, s. 79).

należy Kodeks z Aleppo (z lat 920-930 po Chrystusie). Zawierał on kompletny i bardzo dokładny tekst Biblii Hebrajskiej w wersji Masoretów, w roku 1947 uległ jednak częściowemu, nieodwracalnemu zniszczeniu i do naszych czasów dotrwał w wersji niepełnej. Od wieków Kodeks z Aleppo (oznaczany przez egzegetów literą A i nazywany „Koroną”), obok Kodeksu Leningradzkiego (z roku 1008 po Chrystusie), stanowi główny wzorzec (łac. *textus receptus*) dla krytycznych opracowań Biblii Hebrajskiej¹⁶. Najstarszymi i najcenniejszymi świadkami tekstualnymi greckiej wersji Starego i Nowego Testamentu są z kolei: Kodeks Watykański (zawierający prawie całą Septuagintę i niemal wszystkie księgi Nowego Testamentu), Kodeks Synajski (zawierający obszerne fragmenty Septuaginty i cały Nowy Testament), Kodeks Aleksandryjski (zawierający większość ksiąg Septuaginty, apokryfy Starego Testamentu, prawie cały Nowy Testament i księgi niekanoniczne, na przykład Listy Klementa) oraz Kodeks Efrema (obejmujący jedną dziewiątą Septuaginty oraz dwie trzecie ksiąg Nowego Testamentu). Kodeksy te tworzą unikatowy zbiór tak zwanych wielkich kodeksów biblijnych. Kodeks Synajski i Kodeks Watykański pochodzą z czwartego wieku po Chrystusie, Kodeks Aleksandryjski i Kodeks Efrema natomiast datowane są na piąty wiek po Chrystusie.

W nazewnictwie hebrajskim najczęściej spotykanym starotestamentowym określeniem księgi jest „sēper”, które wywodzi się od rdzenia „spr”, posiadającego szerokie pole semantyczne: „liczyć”, „prowadzić spis (zapis)”, „obliczać”, „zapamiętywać”, „opowiadać”, „głosić”, „informować”¹⁷. Forma rzeczownikowa tego rdzenia, czyli hebrajskie „sēper”¹⁸, oznacza w Biblii naj-

¹⁶ Najbardziej znanym i respektowanym obecnie w kręgach egzegetów krytycznym wydaniem Biblii Hebrajskiej jest *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (BHS) publikowana w Stuttgarcie od roku 1977 przez Deutsche Bibelgesellschaft (pod redakcją Karla Elligera i Wilhelma Rudolpha). BHS jest czwartym wydaniem Biblii Hebrajskiej. Wcześniej nosiła nazwę *Biblia Hebraica* (BHK) i doczekała się trzech wydań. Od roku 2004 wydawane są sukcesywnie kolejne księgi jej piątego wydania, noszącego nazwę *Biblia Hebraica Quinta* (BHQ). BHS zawdzięcza swą wyjątkową pozycję w świecie przekładów starotestamentowych temu, że proponuje współczesnym czytelnikom krytyczną lekturę najstarszej i najpełniejszej znanej dziś oryginalnej wersji Biblii Hebrajskiej (jest to tak zwany tekst dyplomatyczny), jaką zachował jedynie Kodeks Leningradzki (z 1008 roku po Chrystusie), a nie jej hipotetycznej rekonstrukcji (tak zwanego tekstu eklektycznego), którą – na podstawie wszystkich dostępnych dziś rękopisów – oferują inne tego typu krytyczne wydania ksiąg biblijnych.

¹⁷ Zob. P. S c e r b o, *Dizionario ebraico et caldaico del Vecchio Testamento*, Libreria Editrice Fiorentina, Firenze 1912, s. 241; P. R e y m o n d, *Dizionario di Ebraico e Aramaico biblici*, Società Biblica Britannica e Forestiera, Roma 1995, s. 295.

¹⁸ Hebrajskie pojęcie „sēper” egzegeci wywodzą od akadyjskiego „šipru” („šāpiru”), oznaczającego wiadomość pisaną, dokument, informację, instrukcję (zob. C. D o h m e n, hasło „sēper”, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 2, red. G.J. Botterweck, W. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 1975, s. 327n.). Jest ono stałym określeniem stosowanym w Biblii Hebrajskiej (185 razy), występującym najczęściej w księgach: Powtórzonego Prawa – 11 razy, Królewskich – 60 razy, Kronik – 24 razy i Estery – 11 razy (por. hasło „Book”, w: *Vine's Complete Expository Dictionary of Old and New Testament Words*, red. W.E. Vine, Thomas Nelson Publishers, Nash-

częściej pisaną informację (por. Dn 1,4), list (por. 2 Sm 11,14; 1 Krl 21,8) czy książkę (por. Dn 9,2; Koh 12,12), ale też papirusowy lub skórzany zwój zawierający dokument prawny lub świadectwo upamiętniające konkretne zdarzenie historyczne (por. Pwt 24,1; Joz 24,26)¹⁹. W zmieniających się kontekstach narracyjnych i teologicznych Biblii rzeczownik „sēper” nabiera różnorakiego sensu, przyjmując znaczenie: spisu, rejestru, genealogii (por. Rdz 5,1; Ne 7,5; Mt 1,1), kroniki z archiwum króla (por. Est 6,1), pisemnej dokumentacji ugody lub przymierza (por. Wj 24,7) albo kodeksu prawa (por. Pwt 28,61; 29,21.27; Joz 1,8; 2 Krl 22,8-12).

Każda z czterdziestu sześciu ksiąg Biblii Hebrajskiej przeszła autonomiczny i złożony proces edycji, nosi więc ślady wielu interwencji i ekspansji redakcyjnych, które sukcesywnie modyfikowały i wzbogacały jej treść, doskonaliły formę literacką oraz precyzowały i pogłębiały teologiczne orędzie. W przeciwieństwie do edycji współczesnych książek, które zazwyczaj mają jednego autora i powstają w stosunkowo niedługim czasie, za ostateczną wersją zdecydowanej większości pism starotestamentowych kryje się wielu autorów i wiele środowisk pisarskich. Redakcja tych pism przebiegała przynajmniej w dwóch zasadniczych etapach. Pierwszy obejmował trudny do chronologicznego oszacowania, ale z pewnością bardzo długi okres powstawania i ustnego przekazu wszystkich wchodzących w ich skład źródeł i tradycji. Z kolei etap drugi to proces pisemnej dokumentacji oraz wielostopniowej i wielopłaszczyznowej redakcji owych oryginalnych przekazów, polegający na sukcesywnym zbieraniu, porządkowaniu, a następnie literackim i teologicznym opracowaniu materiału źródłowego. Stąd w aktualnych wersjach ksiąg Starego Testamentu można natknąć się na wiele autonomicznych źródeł, którym redaktorzy biblijnych tradycji nadawali nazwę „ksiąg”. Teksty biblijne mówią na przykład o: Księdze Genealogii lub Rodowodów (por. Rdz 5,1), Księdze Wojen JHWH (por. Lb 21,14-15), Księdze Sprawiedliwego (por. Joz 10,13; 2 Sm 1,18)²⁰,

ville 1973, t. 1, s. 21; F. H o s s f e l d, E. R e u t e r, hasło „sēper”, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 2, s. 329.

¹⁹ Por. J. A. S w a n s o n, *Dictionary of Biblical Languages with Semantic Domains: Hebrew (Old Testament)* (publikacja elektroniczna), Logos Research Systems, Oak Harbor 1997, rec. 6218n.

²⁰ Księga Sprawiedliwego i Księga Wojen JHWH są w kręgach egzegetów często zestawiane, a nawet utożsamiane ze sobą jako dwa uzupełniające się źródła, z których korzystał redaktor Pięcioksięgi i deuteronomistyczny redaktor cyklu Księga Jozuego-Druga Księga Królewska. Księga Wojen JHWH, do której odwołuje się Księga Liczb (Lb 21,14-15, a być może także Lb 21,17-18.27-30), była prawdopodobnie zbiorem tekstów poetyckich, które sławiły militarne zwycięstwa Boga Izraela odniesione w okresie wędrówki Mojżesza przez pustynię i opisywały granice ziem Zajordania i Kanaanu zdobytych przez Jozuego. Wiele wskazuje na to, że analogiczną kolekcją poetyckich tradycji była również Księga Sprawiedliwego, powstała prawdopodobnie w epoce Dawida i Salomona, a dokumentująca istotne zdarzenia z okresu podboju Syro-Palestyny przez Jozuego (por. Joz 10,12-13) oraz rodzącej się monarchii (por. 2 Sm 1,17-27). Nie jest wykluczone, że do tego zbioru poematów

Księżde Dzieł Salomona (por. 1 Krl 11,41)²¹, Księżde Kronik Królów Izraela (por. np. 1 Krl 14,19; 15,31; 16,5.14.20.27; 22,39; 2 Krl 1,18; 10,34), Księżde Kronik Królów Judy (por. np. 1 Krl 14,29; 15,7.23; 22,45; 2 Krl 8,23)²², Księżde Królów Izraela (por. 2 Krn 20,34; 24,27), Księżde Królów Izraela i Judy (1 Krn 9,1; 2 Krn 27,7; 35,27), Księżde Królów Judy i Izraela (por. 2 Krn 16,11; 25,26) czy Księżde Kronik (por. Ne 12,23). W tradycjach Starego i Nowego Testamentu pojawiają się też inne zbiory tekstów źródłowych określane jako księgi: Księga JHWH (por. Iz 34,16), Księga [zwój] proroka Izajasza (por. 2 Krn 26,22; Łk 20,42; 4,17-20), Księga Jeremiasza (por. Jr 25,13; 30,2; 36,2.32; 45,1; 51,60), Księga wizji Nahuma (por. Na 1,1), Księga Kronik Królów Medów i Persów (por. Est 10,2), Księga Pamięci Kronik Dni (por. Est 2,23; 6,1)²³ czy Księga Psalmów (por. Łk 20,42; Dz 1,20)²⁴.

Oceniając formę, treść i obszerność wyżej wspomnianych źródeł, można założyć, że redaktorzy poszczególnych ksiąg Biblii Hebrajskiej darzyli największym szacunkiem teksty (księgi) prawa, które najczęściej przypisywali Mojżeszowi, jak na przykład Księgę [Prawa, Przymierza] Mojżesza (por. Wj 24,4.7; Pwt 31,24.26; Joz 1,8; 8,31.34; 2 Krl 22,8-10; 2 Krn 17,9; 25,4; 34,14-16; 35,12;

należała modlitwa konsekracyjna wygłoszona przez Salomona podczas poświęcenia świątyni jerozolimskiej (por. 1 Krl 8,12-13; por. też wersję Septuaginty) i pieśni zwycięstwa sławiące moc JHWH, które wyśpiewała Miriam (por. Wj 15,20-21) czy Debora (por. Sdz 5,1-31). Por. P. L o g a n, hasło „Book”, w: *Holman Illustrated Bible Dictionary*, red. C. Brand, Holman Bible Publishers, Nashville 1998, s. 231.

²¹ Źródło to prawdopodobnie utrzymane było w formie biografii króla Salomona, który umocnił rządy dynastii dawidowej w Jerozolimie. Prócz tekstów o jego dojściu do władzy i sukcesach administracyjno-kulturowych, które obecnie leżą u podstaw biblijnych tradycji zawartych w Drugiej Księdze Samuela i Pierwszej Księdze Królewskiej (por. 2 Sm 12,24-25; 1 Krl 1,1-3,15; 4,1-10,29), w zbiorze tym znajdowały się przekazy podkreślające nadzwyczajną mądrość i doświadczenie monarchy (por. 1 Krl 3,16-28).

²² Księgi Kronik Królów Izraela i Księgi Kronik Królów Judy nie należy mylić z biblijnymi Księgami Kronik, które należą do najmłodszych tradycji historycznych wchodzących w skład Biblii Hebrajskiej. Według tradycji żydowskiej Księgi Kronik spisał pisarz Ezdrasz po powrocie z niewoli babilońskiej (por. 2 Krn 36,22-23; Ezd 1,1-3a) w roku 458, szczegółowa analiza ich treści dowodzi jednak niezbicie, że powstały znacznie później, to znaczy na przełomie czwartego i trzeciego wieku przed Chrystusem. Księgi Kronik Królów Izraela i Księgi Kronik Królów Judy były natomiast o wiele starszymi źródłami, skoro stanowiły stały punkt odniesienia już dla deuteronomistycznego redaktora Ksiąg Królewskich tworzącego w siódmym i szóstym wieku przed Chrystusem (cytuje je aż 33 razy). Ten materiał źródłowy miał prawdopodobnie postać historiograficznych sumariów, które dokumentowały listę władców Izraela i Judy, a także najważniejsze fakty z dziejów tych dwu sąsiadujących i rywalizujących ze sobą monarchii.

²³ Tradycje i informacje cytowane przez redaktora Księgi Estery opierają się prawdopodobnie na znanym mu materiale źródłowym zaczerpniętym z archiwów Królestwa Medów i Persów, który odnosił się do rządów dwóch władców: Kserksesa I (panującego w latach 486-465 przed Chrystusem) i Dariusza II (panującego od 423 do 404 roku przed Chrystusem).

²⁴ Zob. J.P. H y a t t, *The Writing of an Old Testament Book*, „The Biblical Archaeologist” 6(1943) nr 4, s. 71-80.

Ezd 6,18; Ne 8,1; 13,1; Mk 12,26; Ga 3,10)²⁵ lub Jozuemu (por. Joz 24,26). Źródła te – w tradycjach biblijnych nazywane księgami – cieszyły się niepodważalnym autorytetem, ponieważ zawierały przykazania JHWH i zostały zakomunikowane przez Niego w kontekście rytualnego błogosławieństwa lub przekleństwa, przywołującego teologiczną zasadę Bożej retribucji. Przestrzeganie utrwalonych na piśmie nakazów JHWH traktowane było w Izraelu jako warunek konieczny zachowania przymierza z Bogiem ojców i radowania się gwarancją trwałości Jego obietnic (por. Pwt 28,61; 29,20-21.27; 30,10; Ps 40,7). Z porównywalną estymą redaktorzy Biblii Hebrajskiej traktują teksty wyroczni JHWH, które nazywają ogólnie Księgą [Proroctw] (por. Wj 17,14) lub przypisują je konkretnym prorokom i widzącym, aktywnym w Izraelu i Judzie od czasów Samuela (por. 1 Sm 3,19-21). Oprócz tekstów proroków klasycznych, którzy pozostawili po sobie obszerną i bogatą teologicznie spuściznę literacką w formie ksiąg²⁶, obecna wersja Biblii Hebrajskiej zawiera wiele mniejszych i znacznie starszych tradycji prorockich, które również nazywa księgami. Najwięcej tego typu źródeł utrwalają redaktorzy pierwszej i drugiej Księgi Kronik, którzy w opracowywanym materiale narracyjnym przywołują: Księgę Kronik Samuela „Widzącego” (por. 1 Krn 29,29), Księgę Kronik Proroka Natana (por. 1 Krn 29,29; 2 Krn 9,29), Księgę Kronik Gada „Widzącego” (por. 1 Krn 29,29)²⁷, Proroctwo Achiasza z Szilo (por. 2 Krn 9,29), Wizje „Widzącego” Iddo o Jeroboamie synu Nebata (por. 2 Krn 9,29), Kroniki Proroka Szemajasza i „Widzącego” Iddo

²⁵ Na podstawie biblijnych tradycji można zakładać, że Mojżesz udokumentował w formie trwałego zapisu fakt zawarcia dwustronnego przymierza Izraelitów z Bogiem JHWH na Synaju (por. Wj 24,7). Treścią tego zapisu (zwoju) była kolekcja praw i zobowiązań religijno-moralnych, które w aktualnej wersji Księgi Wyjścia znajdują się w obrębie materiału źródłowego (por. Wj 20,23-23,33). Do tego zwoju (księgi), który prawdopodobnie funkcjonował jako wykładnia żydowskiego prawa w środowiskach świątynnych Jerozolimy w siódmym i szóstym wieku przed Chrystusem, odwołuje się tekst o rządach króla Judy Jozjasza (por. 2 Krl 23,2.21; 2 Krn 34,30). Z czasem księga ta została prawdopodobnie poszerzona o nowe przepisy prawne i kultyczne i przyjęła nazwę Księgi Prawa (por. 2 Krl 22,8). Wiele wskazuje na to, że jej treścią był zapis tak zwanego kodeksu deuteronomicznego, który dokumentuje aktualna wersja Księgi Powtórzonego Prawa (por. Pwt 12-26). Prawo to stało się podstawą reformy społeczno-religijnej przeprowadzonej przez Jozjasza w 622 roku przed Chrystusem (por. 2 Krl 23,3.4-25) (por. S m i t h, dz. cyt., s. 662n.; T.D. A l e x a n d e r, hasło „Book of the Covenant”, w: *Dictionary of the Old Testament: Pentateuch*, red. T.D. Alexander, D.W. Baker, InterVarsity Press, Downers Grove 2003, s. 95-100).

²⁶ Do tej grupy tekstów natchnionych (hebr. n'bi'im) Biblia Hebrajska zalicza trzy księgi tak zwanych proroków większych (Izajasza, Jeremiasza i Ezechiela) oraz dwanaście ksiąg tak zwanych proroków mniejszych (Ozeasza, Joela, Amosa, Abdiasza, Jonasza, Micheasza, Nahuma, Habakuka, Sofoniasza, Aggeusza, Zachariasza i Malachiasza).

²⁷ W tych trzech ostatnich przypadkach oryginalnych źródeł prorockich Kronikarz nie używa terminu „sēper” („księga”), lecz jego synonimu „dibrē”, który dosłownie tłumaczy się jako „[spisane] słowa (czyny, dzieje)”. Na przykład w Księdze Estery występuje sformułowanie „sēper dibrē” oznaczające księgę [spisanych] słów, czynów lub dziejów (por. Est 10,2).

(por. 2 Krn 12,15), Midrasz Proroka Iddo (por. 2 Krn 13,22), Kroniki Jehu, syna Chananiego (por. 2 Krn 20,34), Wizje Proroka Izajasza (por. 2 Krn 32,32) czy Kroniki Chozaja (por. 2 Krn 33,19). Tradycje prorockie komunikowane tak w formie przekazu ustnego (jako wyrocznie i wizje prorockie), jak i w postaci trwałego zapisu (w zwojach, księgach, listach – por. Jr 29,1-32; 30,1; 36,1-32) traktowane są w Biblii Starego i Nowego Testamentu z największym respektem, jako wyraz woli Boga JHWH, która zawsze się wypełnia (por. Mt 26,56; Łk 3,4; 4,17; Dz 7,42; Ap 22,7.9-10.18).

Autorzy wszystkich oryginalnych tradycji, które weszły w skład Biblii Hebrajskiej, a także ich późniejsi redaktorzy, postrzegali je nade wszystko jako słowo Boga objawione Izraelitom na kolejnych etapach ich dziejów przez pośredników wybranych przez JHWH. To Boże słowo – zakomunikowane najpierw w formie ustnej, a potem pisanej – w ujęciu samej Biblii zawsze traktowane jest jako wyraz zbawczej obecności, wierności i miłości JHWH do narodu wybranego oraz drogowskaz kierujący na drogę prowadzącą do jego duchowego i społeczno-kulturowego wzrostu. Biblia Hebrajska stanowi dla Izraelitów teologiczną dokumentację ich historii zbawienia od okresu patriarchów do epoki drugiej świątyni (od roku 538 przed Chrystusem do 70 po Chrystusie), akcentującą wyjątkową bliskość i łaskawość JHWH. Jednocześnie jest ona dla nich zapisem Bożego prawa, które stanowiło podstawę przymierza z JHWH oraz definiowało ich religijno-narodową tożsamość na tle pozostałych cywilizacji starożytnego Bliskiego Wschodu. Jako najbardziej reprezentatywny i doskonały owoc systemu społeczno-prawnego i religijno-kulturowego Izraela, Biblia Hebrajska nie tylko konkurowała z literackim dorobkiem kultur Mezopotamii, Egiptu i Syro-Palestyny, ale pod wieloma względami go przewyższyła, zwłaszcza gdy chodzi o regulacje prawne²⁸ oraz zaoferowany cywilizacjom politeistycznym monoteistyczny wzorzec religijny.

Biorąc zaś pod uwagę niezmiernie szeroki wachlarz literackich środków wyrazu oraz historiograficzne i teologiczne bogactwo Biblii Hebrajskiej, należy stwierdzić, że mogła ona śmiało konkurować ze sztandarowymi dziełami poetyckimi i epickimi starożytnego Bliskiego Wschodu. Literackie bogactwo Biblii zaczęto odkrywać i doceniać od epoki renesansu i reformacji, a jej

²⁸ Wyższość prawodawstwa biblijnego nad regulacjami prawnymi Mezopotamii, Egiptu i Syro-Palestyny najwyraźniej widoczna jest w sposobie podejścia do najuboższych i najbardziej zmarginalizowanych warstw społecznych w Izraelu: obcokrajowców, sierot, wdów, niewolników i robotników najemnych (por. Wj 22,20; 23,9; Kpł 19,33-34; Pwt 1,16-17; 10,18-19; 16,11-14; 26,11-12; 27,11-26; Ps 146,9) (zob. T. K r a p f, *Traditionsgeschichtliches zum deuteronomistischen Fremdling-Waise-Witwe-Gebot*, „Vetus Testamentum” 34(1984) nr 1, s. 87-91; N. L o h f i n k, *Poverty in the Laws of the Ancient Near East and the Bible*, „Theological Studies” 52(1991) nr 1, s. 34-50; J. v a n d e r P l o e g, *Les pauvres d’Israël et leur pitié*, „Oudtestamentische Studiën” 7(1950), s. 242-270; por. V.H. M a t t h e w s, D.C. B e n j a m i n, *Social World of Ancient Israel (1250-587 BCE)*, Baker Publishing Group, Grand Rapids 1993, s. 86n.).

niepowtarzalny styl narracji i oryginalne wątki tematyczne są do dzisiaj stałą inspiracją i wzorcem dla wielu poetów i pisarzy²⁹. Obrazowy opis postaci i zdarzeń, wnikliwa i wielopłaszczyznowa analiza świata ludzkich uczuć, postaw i doświadczeń, a także waga i sposób rozwiązania poruszanych problemów egzystencjalnych, moralnych i społeczno-kulturowych przesądziły o tym, że księgi biblijne trafiły na stałe do kanonu literatury pięknej.

AUTORYTET I MIEJSCE BIBLI HEBRAJSKIEJ W RELIGII I KULTURZE IZRAELA

Wiele religii – w tym wszystkie religie monoteistyczne: judaizm, chrześcijaństwo i islam – posiada ściśle określony zbiór (kanon) pism lub ksiąg, których autorstwo wiązane jest bezpośrednio lub pośrednio z objawieniem (nadprzyrodzoną ingerencją) wyznawanego Boga³⁰. Wyjątkowy status ksiąg Biblii Hebrajskiej ludzie będący ich autorami, komentatorzy, a także lektorzy uzasadniają, odwołując się do różnie rozumianej i prezentowanej idei Bożego natchnienia, a także do teologicznej koncepcji słowa Bożego i Pisma Świętego. Tradycje biblijne wielokrotnie mówią o Bożym rozkazie utrwalania na piśmie woli JHWH, a kilka razy pojawia się w nich nawet obraz Boga, który sam zapisuje swą wolę (por. Wj 24,12; 31,18; 32,15-16; 34,1.29; Pwt 4,13; 9,9-11; 10,2-5)³¹. Ten wyjątkowy teologiczny wizerunek Boga Izraela pojawia się

²⁹ Język Biblii obfituje w figury retoryczne: metafory, apostrofy, obrazy, porównania, symbole, hiperbole, personifikacje, a nierzadko naznaczony jest mocnym piętnem ironii narracyjnej. Skłania to czytelnika do wnikliwej i aktywnej lektury prezentowanych mu treści, wymagającej wysiłku intelektualnego i zaangażowania woli, czyli podjęcia konkretnych decyzji i przyjęcia ściśle określonych postaw moralnych. O niepowtarzalnym pięknie i bogactwie stylistycznym ksiąg biblijnych przesądza też duża różnorodność i specyfika stosowanych w nich środków wyrazu. Do najczęściej spotykanych należą: zdania paralelne, regularna rytmika, pytania retoryczne, harmonia i ściśle zamierzony porządek w układzie materiału dialogowanego i narracyjnego (summaria), kontrast i symetria w komunikowaniu treści, zamierzone przez narratora powtórzenia, a także jedność i spójność literacka zarówno na poziomie całych ksiąg, jak i ich kluczowych części. Równie mocno należy podkreślić tematyczną i literacką jedność Biblii, niespotykaną w tak zaawansowanym stopniu w innych dziełach literackich starożytności. Znakiem szczególnym tej biblijnej jedności są na przykład wielopłaszczyznowe archetypy literackie, czyli powszechnie podzielane wyobrażenia (ogólnie przyjęte idee, wzorce zachowań lub modele postaci, zjawisk czy sytuacji), które powracają w kolejnych odsłonach tradycji staro- i nowotestamentowych w coraz bogatszej wersji znaczeniowej wyróżniającej się głęboką symboliką i teologią, często na zasadzie schematu: zapowiedź–wypełnienie (por. L. R y k e n, hasło „Biblia jako dzieło literackie”, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, s. 59n.).

³⁰ Por. A. F o l e r, hasło „Book”, w: *New International Bible Dictionary*, red. J.D. Douglas, Zondervan, Grand Rapids 1987, s. 170.

³¹ Na starożytnym Bliskim Wschodzie umiejętność pisania uważano za niezwykłą i godną szacunku. W tekstach mitologicznych Mezopotamii zdolność ta najpierw była domeną bogów, a dopiero potem ludzi.

zawsze w kontekście zawarcia przymierza z Izraelem i odnosi się do jednego tylko zapisu – do kamiennych tablic z dziesięciorgiem przykazań. Według tradycji starotestamentowej sporządził je osobiście JHWH, a następnie powierzył Mojżeszowi i Izraelitom na Górze Synaj jako znak i podstawę dwustronnego przymierza. Nadnaturalne okoliczności teofanii JHWH na Synaju i doniosłość zaoferowanego Izraelitom przymierza (por. Wj 19,1-24,18) podnoszą wagę i autorytet Dekalogu do poziomu niespotykanego nawet w samej Biblii. Bezpośredni udział JHWH w zapisaniu tablic Dekalogu sprawił, że stały się one dokumentem o wartości nieporównywalnej z żadnym innym słowem utrwalonym na piśmie przez człowieka. Nieco niższy status, ale wciąż nieosiągalny dla każdego ludzkiego (mówionego czy pisanego) słowa, mają w Biblii teksty, które z woli JHWH wypowiedzieli i zapisali Jego słudzy, a szczególnie Mojżesz (por. Wj 17,14; 34,27) i prorocy (por. Iz 8,1; 30,8; Jr 30,2; 36,2)³². Te dwie wyjątkowe formy komunikacji woli JHWH uwiecznione w Biblii posiadają niczym niekwestionowany autorytet, dlatego domagają się od Izraelitów i wszystkich ludzi „bojących się Boga” należnego szacunku i posłuszeństwa, wypływających z wiary w Bożą nieomyślność, niezwyciężoną moc, niekwestionowaną władzę nad światem oraz wierną miłość względem narodu wybranego. Zgodnie z teologią biblijną słowa Boga (czyli Jego wola) przesądzały i nadal przesądzą o porządku i harmonii we wszechświecie (por. Rdz 1,3-31; Ps 33,6), o ściśle określonym, zaplanowanym przez JHWH biegu historii narodów i ich władców (por. Ps 119,89; 147,15-20; Mdr 18,15; Iz 55,10-11), a także o jakości doczesnego i przyszłego życia każdego człowieka (por. Prz 30,5; Mdr 16,26; J 1,1-14; Dz 6,7; 11,1; 13,49; Hbr 4,12; Ap 19,13).

Za spisana, a pierwotnie ustną, formą przekazu ksiąg biblijnych kryją się także autorzy-ludzie, od których pochodzą zarówno oryginalne źródła i tradycje, jak i ich ostateczna struktura i forma literacka oraz profil teologiczny. W związku z tym trzeba podkreślić pewien dość istotny szczegół, który odróżnia literaturę biblijną od współczesnych form literackich. Otóż w semickim środowisku pisarskim Biblii, a także w najstarszych tekstach starożytnego Bliskiego Wschodu pomijano zupełnie rolę człowieka utrwalającego wolę Boga. Człowiek ten zawsze musiał się ukrywać za spisaną przez siebie tradycją³³. Taką postawę prezentują wszyscy autorzy (redaktorzy) ksiąg Starego Testamentu – nie umieszczają w nich swoich imion, przez co podkreślają Boży

³² W tradycjach nowotestamentowych to samo zadanie otrzymuje Jan, autor Apokalipsy (por. Ap 1,1.19).

³³ Najstarsze eposy sumeryckie, babilońskie czy akadyjskie, takie jak: *Gilgamesz*, *Enūma eliś* czy *Atrahasis*, nie mają autorów. W kolofonach, czyli w notach informacyjnych umieszczanych na końcu starożytnych tradycji pisanych, widnieją co najwyżej imiona pisarzy (kopistów), którzy zapisywali teksty na tabliczkach (por. K. v a n d e r T o o r n, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, Harvard University Press, Cambridge 2007, s. 27; W.M. S c h n i e d e w i n d,

rodowód i autorytet tych ksiąg. Jedyną adnotacją starotestamentową, która formą literacką przypomina współczesny podpis pod księgą, jest fraza: „Naukę rozsądku i wiedzy spisał w tej księdze Jezus, syn Syracha” (Syr 50,27). Informacja umieszczona została na końcu księgi Mądrości Syracha, zwanej Eklezjastykiem³⁴, prawdopodobnie jednak uczynił to dopiero jeden z jej ostatnich redaktorów lub kopistów. W Biblii Hebrajskiej często występuje natomiast zjawisko pseudonimii, czyli przypisywania autorstwa poszczególnych tekstów najbardziej znanym i poważanym postaciom z historii Izraela, dla podkreślenia autorytetu i wagi teologicznej przekazu. Wśród owych „autorów” prymat wiodą król Salomon, ukazywany jako twórca obszernych zbiorów sentencji mądrościowych w Księdze Przysłów (por. Prz 10,1-22,16; 25,1-29,27) oraz Księgi Koheleeta (por. Koh 1,1.12; 12,9), Pieśni nad Pieśniami (por. Pnp 1,1; 3,7.9.11; 8,11-12) i Księgi Mądrości (por. Mdr 9,7-8.12). Ten specyficzny „patronat” nad dydaktyczną literaturą Biblii Hebrajskiej zrodził się w pisarskich i teologicznych kręgach Izraela prawdopodobnie dopiero w epoce perskiej i opierał się na przekazywanych ustnie i pisemnie tradycjach o wyjątkowej mądrości i doświadczeniu Salomona interpretowanych jako dar od JHWH (por. 1 Krl 3,4-28; 10,1-9)³⁵. W nieco innej perspektywie należy postrzegać autorstwo ksiąg prorockich, które noszą imiona poszczególnych proroków Izraela i Judy³⁶. Wiele wskazuje na to, że jedynie niewielką część tekstów zapisanych w księgach tak zwanych proroków większych (Izajasza, Jeremiasza i Ezechiela) oraz mniejszych (Ozeasza, Joela, Amosa, Abdiasza, Jonasza, Micheasza, Nahuma, Habakuka, Sofoniasza, Aggeusza, Zachariasza i Malachiasza) można bezpośrednio łączyć z pisarską aktywnością tych Bożych mężów. Aktualna forma literacka i treść przypisywanych tym prorokom tradycji w du-

How the Bible Became the Book: The Textualization of Ancient Israel, Cambridge University Press, New York 2005, s. 11).

³⁴ Do naszych czasów Księga Syracha (Eklezjastyk) zachowała się tylko w greckim przekładzie z hebrajskiego (por. Syr Prolog,1-30). W związku z tym faktem kanon Biblii Hebrajskiej pomija ją w spisie swoich świętych ksiąg. Biblia chrześcijańska traktuje natomiast Mądrość Syracha jako księgę deuterokanoniczną, którą – na podstawie Septuaginty – wpisuje w poczet pism natchnionych, z wyjątkiem jej prologu i końcowego podpisu.

³⁵ W epoce perskiej – według analogicznego klucza hermeneutycznego – zaczęto w Izraelu przypisywać autorstwo istniejących już ksiąg starotestamentowych znanym i szanowanym postaciom biblijnym, które w powszechnym mniemaniu miały z nimi bezpośredni lub pośredni związek. W ten sposób Mojżesz został skojarzony ze wszystkimi tekstami prawnymi Biblii Hebrajskiej, Dawid z psalterzem, a prorok Samuel z tekstami proroków wcześniejszych i tradycjami historycznymi z czasów rodzącej się monarchii (zob. 1 Sm-2 Sm; 1 Krl-2 Krl). W ten nurt teologiczny wpisano również Jozuego jako autora Księgi Prawa Bożego dokumentującej zawarcie przymierza z JHWH w kontekście podboju ziemi obiecanej (por. Joz 24,25-28).

³⁶ O pisarskiej aktywności proroka mającej na celu sporządzenie księgi (zwoju) komunikującej słowo JHWH wspominają wprost tylko tradycje związane z Izajaszem (por. Iz 30,8), Jeremiaszem i jego sekretarzem Baruchem (por. Jr 30,2; 36,1-32; Ba 1,1-4).

żej, a przynajmniej w pewnej mierze zrodziła się w późniejszych prorockich i kapłańskich środowiskach Izraela, które wpierw starannie zbierały, utrzymywały i przekazywały ustne tradycje o mężach Bożych i ich działalności społeczno-religijnej w Izraelu, a następnie troszczyły się o zapis tych tradycji. Powstawanie ksiąg prorockich, które znamy dziś z Biblii Hebrajskiej, dokonywało się przez wiele dziesięcioleci, a nawet stuleci, na drodze skomplikowanego procesu edycji literackiej, a przede wszystkim wieloetapowej relektury teologicznej pierwotnego orędzia tych proroków, prowadzonej w obrębie dynamicznie zmieniającego się i ewoluującego kontekstu historiozbawczego Izraela³⁷.

Obecna, trzyczęściowa struktura Biblii Hebrajskiej skonstruowana została w teologicznej perspektywie nadprzyrodzonego pochodzenia i niepodważalnego autorytetu słowa Bożego zapisywanego w różnorodnej formie w księgach biblijnych. Na pierwszym, najbardziej poczesnym miejscu figuruje pięć ksiąg „Tory” (hebr. *sēper hā-tôrâ*), które prezentują epokę prehistorii świata i ludzkości (por. Rdz 1,1-11,26) oraz protoplastów narodu wybranego (por. Rdz 11,27-50,26), a następnie dokumentują historiozbawczy kontekst Izraela, opowiadając o objawiającej się na różne sposoby obecności i potędze JHWH i utrwalając podstawy moralno-prawne monoteizmu jahwistycznego (por. Wj 1,1-Pwt,34,12). Geneza nowego modelu społeczno-religijnego na starożytnym Bliskim Wschodzie jest w Biblii wiązana bezpośrednio z Bożą teofanią na Synaju i misją Mojżesza, której istotą było zawarcie dwustronnego przymierza JHWH z Izraelem. Spisaną dokumentacją tego przymierza i jego dalekosiężnych konsekwencji były dwie tablice Dekalogu (por. Wj 24,12-13) oraz tak zwana Księga Przymierza (por. Wj 20,22-23,32; 24,4.7).

Na drugim miejscu umieszczeni zostali „Prorocy” (hebr. *Nēbī’îm*), pisma podzielone na dwie dopełniające się kategorie: księgi proroków wcześniejszych (zob. Joz-2 Krl) oraz późniejszych (trzech proroków większych i dwunastu mniejszych)³⁸. Obydwa zbiory ksiąg prorockich, choć bardzo różnią się

³⁷ Ewidentnym świadectwem tego długotrwałego i złożonego procesu redakcyjnego ksiąg prorockich jest na przykład obecna forma Księgi Izajasza, w której egzegeci dopatrują się aż trzech autonomicznych części reprezentujących trzy różne okresy z dziejów Izraela. Tylko pierwszą z nich, nazywaną Proto-Izajaszem (zob. Iz 1-39), można wiązać bezpośrednio z tym historycznym prorokiem działającym w Jerozolimie w ostatnich dziesięcioleciach ósmego wieku przed Chrystusem. Dwie pozostałe części księgi, nazywane Deutero-Izajaszem (zob. Iz 40-55) i Trito-Izajaszem (zob. Iz 56-66), są już teologicznymi reminiscencjami orędzia Izajasza, jakie rodziły się sukcesywnie w kręgach prorockich (kapłańskich) w ostatnich latach niewoli babilońskiej i początkowych dziesięcioleciach epoki drugiej świątyni. Analogicznym przykładem wielości autorów i redaktorów tradycji biblijnych jest Księga Zachariasza, w której łatwo można wyróżnić dwa odrębne pod względem literackim i teologicznym cykle tradycji – są to tak zwane: Proto-Zachariasz (zob. Za 1-8) i Deutero-Zachariasz (zob. Za 9-14).

³⁸ Biblia chrześcijańska traktuje księgi proroków wcześniejszych (od Księgi Jozuego do Drugiej Księgi Królewskiej) jako księgi historyczne i przypisuje je kręgom teologów deuteronomistycznych,

formą, strukturą i tematyką przekazu, uważane są za słowo Boże utrwalone na piśmie już nie przez Boga JHWH, lecz przez specjalnie wybranych do tego zadania ludzi: najpierw przez bezpośrednich adresatów Bożego objawienia, czyli proroków, a następnie przez ich uczniów, którzy to objawienie dokładnie zebrali, opracowali i wpisali w ramy historii zbawienia własnego narodu³⁹.

Na trzecim miejscu w Biblii Hebrajskiej sytuują się tak zwane Pisma (hebr. K^otûbîm), które obejmują teksty dydaktyczne i historyczne. Te ostatnie księgi – w duchu teologii judaizmu – nie posiadają statusu Bożego słowa sensu stricto, lecz uważane są za autoryzowany przez Boga komentarz do Tory i Proroków wypracowany przez najznamienitszych mędrców i pisarzy Izraela. Tak więc autorytet i wartość treści utrwalonych w poszczególnych księgach Biblii mają bezpośredni związek z ich genezą. Największą estymą cieszą się u Żydów teksty przypisywane wprost Bogu JHWH i Mojżeszowi, nieco mniejszą te, które zostały zakomunikowane przez innych Bożych pośredników (proroków), najniżej zaś w hierarchii pism natchnionych sytuują się tradycje dydaktyczne, czyli Pisma. Te ostatnie są w judaizmie interpretowane w kategoriach mądrości objawionej Izraelitom przez wiecznego i nieomylnego Pana (por. Syr 1,1-10; 24,8-12).

Podsumowując ten etap analiz, można stwierdzić, że Biblia buduje swój autorytet w oparciu o kryteria skonstruowane i sankcjonowane w Mezopotamii, starożytnym Egipcie i Syro-Palestynie, o jej niepodważalnej wartości decyduje bowiem zarówno forma (trwały zapis)⁴⁰, jak też ostateczne źródło

którzy w okresie niewoli babilońskiej postanowili według klucza teologii Bożej retribucji ukazać tragiczny upadek społeczno-religijnych instytucji Izraela (monarchii, kultu świątynnego) oraz wytyczyć drogę duchowej i społecznej odnowy narodu wybranego.

³⁹ Prawdę o Bożym natchnieniu jako źródle Biblii Hebrajskiej precyzują dopiero teksty nowotestamentowe, odwołując się do faktu, że nie jest ona słowem ludzkim, lecz słowem Boga (por. 1 Tes 2,13; 2 Tm 3,16). W podobnym duchu wypowiada się Piotr Apostoł: „To przede wszystkim miejcie na uwadze, że żadne proroctwo Pisma nie jest do prywatnego wyjaśniania. Nie z woli bowiem ludzkiej zostało kiedyś przyniesione proroctwo, ale kierowani Duchem Świętym mówili od Boga [święci] ludzie” (2 P 1,20-21).

⁴⁰ Wprawdzie pismo zrodziło się na starożytnym Bliskim Wschodzie w związku z rozliczeniami handlowymi i pilną koniecznością ich rejestracji, ale bardzo szybko stało się narzędziem zapisu także innych informacji. Środowiskiem, w którym znalazło ono szerokie zastosowanie, była administracja (między innymi archiwa królewskie) i dyplomacja królewska, sądownictwo, a także kręgi związane z kultem świątynnym. Te właśnie kręgi wyłoniły z siebie bardzo szanowaną klasę pisarzy i stały się kuźnią wszelkiego rodzaju form pisarskich, które od samego początku zyskały powszechną aprobatę i szacunek społeczeństwa. W krótkim czasie pismo stało się narzędziem propagującym królewską władzę na forum publicznym, a na dalszym etapie rozwoju cywilizacji instrumentem tajemnej mądrości, a nawet magicznej władzy monarchy i współpracujących z nim przedstawicieli kręgów religijnych i społecznych (por. *Introduction*, w: J. Black, G. Cunningham, E. Robson, *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. XLIX; S c h n i e d e w i n d, dz. cyt., s. 24, 33). Dlatego zaczęto utrwalać za pomocą pisma rozporządzenia i wyroki królewskie, a także różnorakie teksty kultyczne. Umiejętność pisanie uznawano za dar bogów, a zapisane teksty

komunikowanych treści. Od początku Izraelici otaczali swoje pisma natchnione wyjątkową czcią, ponieważ byli przekonani, że pochodziły od ich Boga. Materialną reprezentację Bożego objawienia, a zarazem historyczny dowód jego wiarygodności stanowiły dwie tablice przymierza spisane przez JHWH i ofiarowane Mojżeszowi na Synaju (por. Wj 24,12; 31,18; 32,15-16; 34,1.29; Pwt 4,13; 9,9-11; 10,2-5), a także pełny zapis woli Boga ojców, czyli Tora (hebr. *sēper hā-tôrâ*). W myśl teologii judaizmu gwarantem autentyczności, nieomyłności i nieodwołalności Tory był największy z proroków – Mojżesz, który spisał ją osobiście pod dyktando Najwyższego (por. Pwt 18,18; 34,10). Wyjątkową rolę, autorytet i teologiczną pozycję tej księgi⁴¹ – rozumianej jako zbiór Bożych praw i nakazów – a pośrednio całej Biblii Hebrajskiej, najpełniej podkreśla Księga Powtórzonego Prawa (por. np. Pwt 1,6.34.37; 2,2.9.17.31; 3,2,26; 4,10). Ilustracją wielkiej czci, jaką Tora i cała Biblia Hebrajska cieszyły się w społeczności Izraela, niech będzie jeden z *passusów* zaczerpniętych z tej księgi: „Strzeżcie ich [Bożych praw i nakazów – D.D.] i wypełniajcie je, bo one są waszą mądrością i umiejętnością w oczach narodów, które usłyszawszy o tych prawach, powiedzą: «Z pewnością ten wielki naród to lud mądry i rozumny». Bo któryż wielki naród ma bogów tak bliskich, jak Pan, Bóg nasz, ilekroć Go wzywamy? Któryż wielki naród ma prawa i nakazy tak sprawiedliwe, jak całe to Prawo, które ja wam dziś daję?” (Pwt 4,6-8). Z uwagi na autorytet i teologiczną wagę zapisanego słowa Bożego, w Biblii Hebrajskiej wielokrotnie pojawia się nakaz jego publicznego odczytywania, z którym występują władcy podejmujący trud odnowy religijnej w Izraelu (por. 2 Krl 23,2), jego duchowi przywódcy prorocy (por. Iz 34,16) oraz pisarze odpowiedzialni za kopiowanie i przechowywanie świętych pism (por. 2 Krl 22,10; Ne 8,5.8). Z tego też względu lektura Tory i innych pism natchnionych często ukazywana jest w Biblii Hebrajskiej jako inspiracja do pogłębionej odnowy religijnej i moralnej albo wydarzenie wyznaczające początek nowego okresu w dziejach narodu wybranego (por. Wj 24,7-8; Pwt 31,26; Joz 1,6-9; 2 Krl 22,8-13; 2 Krn 17,9-10; 34,14-18; Ba 1,14; 4,1-4; Na 1,1-10; Ne 8,1-13).

kultyczne budziły powszechny lęk i szacunek. W powszechnym przekonaniu starożytnych – w zdecydowanej większości niepiśmiennych – ludów mogły one bowiem sprowadzić błogosławieństwo, ale też gniew i przekleństwo bogów. Z tego względu umiejętność pisanie i praktyka kopiowania tekstów świętych zaczęła służyć również do komunikacji ze światem bogów, umożliwiając – w przekonaniu starożytnych – wywieranie wpływu na bieg teraźniejszych i przyszłych wydarzeń. Takie podejście do spisanych tekstów świętych podzielały zapewne również hebrajskie pokolenia z epoki Mojżesza i Jozuego, z którą należy wiązać pierwsze etapy redakcji tekstów Tory, oraz z okresu niewoli babilońskiej, kiedy zaczęto redagować pierwsze księgi biblijne (por. Dn 1,17).

⁴¹ Por. U. B e c k e r, hasło „Libro”, w: *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, red. L. Coenen, E. Beyreuther, H. Bietenhard, Edizioni Dehoniane, Bologna 1991, s. 917.

BIBLIA HEBRAJSKA
TEOLOGICZNĄ PODSTAWĄ MONOTEISTYCZNEGO MODELU RELIGII

Ostatnia odsłona prezentacji Biblii Hebrajskiej poświęcona będzie zwięzłej syntezie jej najważniejszego teologicznego orędzia, które przesądziło o tym, że księga ta od tysiącleci leży u podstaw trzech największych monoteistycznych religii świata: judaizmu, chrześcijaństwa i islamu⁴². Zbiór tekstów wchodzących w jej obręb stanowi bardzo zróżnicowaną i obszerną antologię religijnych tradycji reprezentujących wiele epok i pisarskich środowisk Izraela, które w dzieje własnego narodu wpisały motyw wieloetapowej historii objawiania się Boga JHWH. Teksty Biblii Hebrajskiej odzwierciedlają genezę i proces rozwoju typowych dla judaizmu i chrześcijaństwa idei teologicznych, które nie znajdują analogii w politeistycznym świecie starożytnego Bliskiego Wschodu. Zdarza się, że wskutek procesu ewolucji (relektury) tych prawd teologicznych oraz zróżnicowanego sposobu ich rozumienia i prezentacji na kolejnych etapach dziejów Izraela, te same lub analogiczne terminy i koncepcje w kolejnych księgach Biblii ukazywane są w odmiennym sensie lub z innej perspektywy. Z uwagi na wielość i bogactwo tematyczne owych koncepcji, obecnie ograniczymy się do syntetycznej prezentacji jedynie tych prawd, które w najbardziej znaczący sposób świadczą o odrębności Biblii Hebrajskiej od politeistycznych dzieł literatury starożytnego Bliskiego Wschodu.

Najistotniejszą z nich stanowi sukcesywnie objawiana i coraz głębiej rozumiana przez Izraelitów prawda o jedynym Bogu JHWH⁴³. Z tą prawdą ściśle związana jest biblijna koncepcja stworzenia świata i ludzi, a także idea niczym nieograniczonej władzy Boga (por. Rdz 1,1-3,24; Ps 22,29; Dn 5,21), którą uzupełnia przekaz o Jego stałej miłości i trosce o naród wybrany oraz o cały

⁴² Islam – rozumiany jako religia bezwarunkowego poddania się suwerennej woli jedynego Boga (Allaha) – opiera się na Koranie, który w opinii muzułmanów jest ostateczną proklamacją woli Bożej dokonaną przez Muhammada (w latach 570-630 po Chrystusie). Koran często odwołuje się jednak do tradycji biblijnych (Starego i Nowego Testamentu), traktując je jako wstępne i spójne z nim etapy Bożego objawienia dokonane przez Mojżesza (Torę) i Jezusa (por. sura 2, aje 136 i 285; sura 4, aje 150-152). W przekonaniu muzułmanów księga Koranu jest pełnią objawienia, gdyż definitywnie wyjaśnia wszystkie kwestie, o których Bóg zechciał poinformować ludzi (por. sura 4, aiat 26; sura 16, aiat 64); Koran stanowi zatem potwierdzenie i kontynuację Tory i Ewangelii, a zarazem ich ostateczne dopełnienie i sprecyzowanie (por. A. K h o u r y, hasło „Islam”, w: *Leksykon podstawowych pojęć religijnych: judaizm, chrześcijaństwo, islam*, s. XXVII-XXVIII).

⁴³ Biblia Hebrajska nigdy nie opowiada się za politeistycznym wzorcem religii, choć wiele razy mówi o religijnej apostazji Izraelitów i ich bałwochwalczych praktykach promujących kult bogów ludów ościennych (por. Rdz 35,2; Joz 24,23; Sdz 5,8; 10,14-16; 1 Krl 9,9; Iz 44,15-17). Monoteistyczny obraz Boga Izraelitów rodzi się jednak stopniowo i zanim osiągnie kształt wyraźnie zdefiniowanego nakazu wiary w jedynego Boga, poza którym nie ma innych (por. Wj 20,3; 23,13; 34,17; Kpł 19,4; Pwt 5,7; Joz 23,7; Iz 44,6; 45,5.21), przybiera postać monolatrii niewykluczającej istnienia innych bogów, choć podporządkowującej ich JHWH (por. Wj 15,11; Pwt 4,7; 6,14).

rodzaj ludzki (Oz 11,1-11; Iz 19,23-25; 56,1-8). Tak rozwinięta i rozumiana teologia osoby i obecności Boga nie ma odpowiednika w żadnym modelu religii politeistycznej.

Najbardziej oryginalną cechą ksiąg starotestamentowych jest sposób prezentacji natury, przymiotów i aktywności Boga JHWH, sprawiający, że Jego wizerunek diametralnie różni się od obrazu bogów zawartego w literaturze cywilizacji bliskowschodnich. Koncepcja jednego Boga, który najpierw objawia ludziom tajemnicę swego istnienia, potęgi i doskonałości poprzez wspaniałe dzieło stworzenia (por. Rdz 1,1-2,4a), a następnie deklaruje wolę pozostawiania z nimi w bliskiej relacji przymierza (por. Rdz 2,4-25; 4,1-11,26) mimo ich grzechu i nieposłuszeństwa (por. Rdz 3,1-24; 6,1-7), nie znajduje żadnego odpowiednika w mezopotamskich, egipskich czy syro-palestyńskich eposach i mitach. Obraz Stwórcy, jaki wyłania się z pierwszych stron Biblii Hebrajskiej, sugeruje wprost, że jest On jedynym Panem kosmosu, twórcą harmonii i porządku w świecie oraz źródłem życia wszystkich stworzeń. Bóg Biblii sprawuje niepodzielną i absolutną władzę nad siłami i żywiołami wszechświata oraz nad wszystkimi ludami ziemi⁴⁴. Ten niedostępny w chwale i niezrównany w mocy Stwórca jest równocześnie Bogiem, który związał się dwustronnym przymierzem z jednym narodem – Izraelem, a dokonał tego przez patriarchę Jakuba (por. Rdz 32,23-33) i Mojżesza (por. Wj 2,1-Pwt 34,12). Potomnym Jakuba-Izraela (por. Rdz 32,29), którzy pod wodzą Mojżesza uformowali z czasem naród izraelski złożony z dwunastu pokoleń, JHWH objawił swe święte Imię, wielki majestat i siłę, a nade wszystko wierną miłość i stałą łaskawość. Przejawem tych atrybutów JHWH było wyzwolenie Izraelitów z niewoli egipskiej (por. Wj 1,1-15,21), przeprowadzenie ich przez groźną pustynię (por. Wj 15,22-18,27; Lb 10,11-22,1), zawarcie przymierza na bazie sprawiedliwego prawa, które broni ubogich i uciśnionych (por. Wj 19,1-Lb 10,10), a w końcu oddanie im w dziedziczne posiadanie ziemi Kanaan (por. Lb 21,10-35; Joz 1,1-24,28; Sdz 1,1-34). Wyjątkowy na tle politeistycznych cywilizacji i religii wizerunek Boga Biblii Hebrajskiej dopełniają pojęcia Jego miłosierdzia i przebaczenia. Boże miłosierdzie i przebaczenie wielokrotnie łagodzą, a nawet zupełnie niwelują poważne konsekwencje łamania przymierza synaickiego przez Izraelitów, stwarzając im niekończące się możliwości społeczno-religijnego i duchowego odrodzenia (por. Wj 32,1-34,35; Sdz 10,10-16; Jr 31,31-33; Ez 40,1-48,35). W oparciu o koncepcję niezmienniej miłości i wierności JHWH wobec Izraela biblijne księgi prorockie rysują bardzo pozytywną

⁴⁴ Tradycje relacjonujące tak zwaną prehistorię świata i ludzkości (zob. Rdz 1,1-11,26) ukazują prawdę, że wszystkie ludy pochodzą od Boga i podlegają jego rządóm. Z kolei cykl tekstów o prehistorii Izraela (zob. Rdz 11,27-50,26) skupia się na losach patriarchów, od których wywodzi wszystkie ludy i religie monoteistyczne.

wizję ostatecznej Bożej odnowy wszechświata. Obiecują wszystkim narodom ziemi możliwość poznania JHWH i wejścia z Nim w relację przymierza dzięki zbawczej aktywności Jego Sługi – Mesjasza (por. Iz 42,1-9; 49,1-7; 50,4-11; 52,13-53,12; 56,1-8; Mi 5,1-8).

W tym kontekście na baczność uwagę zasługuje też monoteistyczna teologia słowa, która we wszystkich księgach starotestamentowych znajduje różnorodne i głębokie formy wyrazu. W tonie wielowątkowych narracji czy wzniosłej poezji Biblia dokumentuje wypowiedziane lub zapisane słowo Boga, które zawsze charakteryzuje skuteczna moc sprawcza (por. Rdz 1,3-30; Iz 55,10-11), niepodważalna prawdziwość (por. Tb 3,5; Ps 19,10), nieogarniona mądrość (por. Syr 1,1), a przy tym nieskalana świętość (por. Iz 6,1-4) i potężny ładunek wspaniałości, dobroci i miłosierdzia (por. Rdz 1,26-27; 3,15; 15,1-16; Wj 3,7-10; Joz 1,1-9; 1 Krl 21,27-29; Jr 31,31-34; Oz 11,1-9). Biblia już na pierwszej stronie mówi o Stwórcy, który wszechwładnym słowem powołuje do istnienia wszystko, co żyje (por. Rdz 1,3.6.9.14.20.22.24.26.28). Jej kolejne księgi jeszcze wyraźniej obrazują teologiczną wizję Bożego słowa. Słowo JHWH stanowi podstawę obietnic danych patriarchom (por. Rdz 12,1-3; 15,11-21; 22,15-18; 28,13-16), które spełniają się w epoce Mojżesza i Jozuego (por. Wj 1,1-7; Joz 21,43-45), jest też rękojmią pomyślności i pokoju, jakie Bóg regularnie zapowiadał Izraelitom ustami ich przywódców i proroków (por. Pwt 7,1-11; Joz 1,1-9, 2 Sm 7,8-16; Ez 34,1-48,35). Będąc trwałym i autoryzowanym zapisem słowa JHWH, Biblia wielokrotnie podkreśla i obrazuje jego twórcze i zbawcze oddziaływanie. Symboliczną ilustracją idei wszechobecności i ponadczasowości Bożego słowa jest ostatnia perykopa Drugiej Księgi Kronik, perykopa, w której kronikarz ukazuje pełną i niezawodną realizację wszystkich prorockich zapowiedzi zbawienia, odwołując się do epoki powygnaniowej, kiedy to król perski Cyrus nieoczekiwanie pozwolił Izraelitom na powrót z niewoli babilońskiej i inicjację nowego etapu ich własnej historii (por. 2 Krn 36,22-23). W tej teologicznej perspektywie słowo JHWH zapisane w Biblii jawi się jako główne narzędzie komunikacji Jego woli, która przesądziła o dotychczasowym biegu historii zbawienia Izraela, a w przyszłości zadecyduje o ostatecznym losie narodu wybranego i wszystkich mieszkańców ziemi (por. Iz 29,18-24; 55,10-11; Jr 25,13-14; Am 8,11-14; Za 1,6).

Oryginalnym elementem teologii Biblii Hebrajskiej jest również motyw dwustronnego przymierza Boga JHWH: wpierw z partnerami indywidualnymi, na przykład z patriarchami i wodzami Izraela (por. Rdz 15,1-21; 17,1-27; 2 Sm 7,1-29; 23,1-7) czy z Mesjaszem, Sługą JHWH (por. Iz 53,10-12), a potem z partnerem zbiorowym, którym stali się Izraelici (por. Wj 19,1-24,18; Jr 31,31-33). W jej najstarszych tekstach idea przymierza z JHWH ma podkreślać religijną odrębność narodu wybranego, ale w młodszych staje się płaszczyzną zbliżenia i dialogu monoteistycznego jahwizmu z przedstawicielami

innych społeczności i religii, gdyż otwiera przed nimi podwoje wiary w Boga Izraela i daje udział w Jego obietnicach i błogosławieństwie (por. Ps 47,2; 49,1-21; 67,5; 72,11; 148,11-13; Iz 2,2; 43,9-11; 51,4; 60,3; 62,2; 64,1; 66,18). Tematem pojawiającym się we wszystkich tradycjach starotestamentowych jest też motyw potężnej i zbawczej obecności Boga w historii Izraela. W kolejnych tradycjach biblijnych przyjmuje ona formy bezpośrednich interwencji JHWH – na przykład teofanii (por. Rdz 12,1-3; Wj 3,1-4,18) i spektakularnych ingerencji wyzwoleniczych (por. Wj 13,17-15,21; Joz 10,6-14; Sdz 4,15) – ale też pośredniej manifestacji Jego siły, mądrości i miłosierdzia w aktywności wyzwoliciele i społeczno-religijnych przewodników narodu wybranego: sędziów (por. Sdz 3,9; 13,25), królów (por. 1 Sm 10,7,10; 2 Sm 7,8-16), kapłanów (por. Kpł 8,1-10,20) i proroków (por. Iz 6,1-13; Jr 1,4-19; Ez 1,4-3,27). Monoteistyczny model religii Izraela uzupełniają biblijne teksty o Bożej retribucji (por. Pwt 7,10-17; 2 Sm 22,21; Ps 18,21; 31,24; Syr 35,10; Jr 51,56), ziemi obiecanej i powierzonej przez JHWH patriarchom oraz ich potomnym (por. Rdz 12,1-8; 28,13-15; Joz 1,1-9; 21,43-45), jak również tradycje akcentujące nieomyślność i sprawiedliwość prawa mojżeszowego (por. Pwt 4,8; 6,1-2; Joz 1,7-8; Jr 31,36) i nieporównywalnie wyższą wartość zwyczajów żydowskich od dorobku kulturowo-religijnego świata politeizmu (por. Wj 12,26-27; Rt 4,7; Sdz 11,37-40; 1 Sm 30,23-25; 2 Mch 4,11; 13,14). Monoteistyczną bazę judaizmu ukształtowaną przez księgi Biblii Hebrajskiej w dużej mierze tworzy też teologiczna idea nieśmiertelności ludzkiej duszy i zupełnie nowa koncepcja Bożej odpłaty dla sprawiedliwych i niesprawiedliwych, która ma miejsce zarówno za życia człowieka, jak i po jego śmierci (por. Mdr 2,23-5,23).

W centrum religii mojżeszowej od samego początku pozostaje jednak Boże prawo i przymierze. Z tego względu Biblia Hebrajska – uznawana w Izraelu za jedyny wiarygodny zapis objawienia JHWH i Jego woli – na różne sposoby akcentuje tę kluczową dla niej perspektywę teologiczną. Z jednej strony dokładnie opisuje kontekst historiozbawczy, w którym dokonała się uroczysta proklamacja prawa i przymierza na Synaju (por. Wj 19,1-24,18; Pwt 4,1-7,26), tak że uchodzi w Izraelu za niepodważalną i wierną dokumentację tych zdarzeń, a z drugiej proponuje oficjalną wykładnię doktryny i tradycji judaizmu. Dlatego też najważniejszym pod względem teologicznym korpusem tekstów w Biblii Hebrajskiej jest Pięcioksiąg, czyli Tora, rozumiana jako pouczenie, instrukcja czy prawo, a najobszerniejszy i centralny blok jej tradycji stanowi zbiór nakazów prawnych nazywany w kręgach egzegetycznych „perykopą synajską” (zob. Wj 19,1-Lb 10,10). W obrębie tego zbioru tekstów prawnych utrwalono materiał źródłowy przypisywany wprost Mojżeszowi, zwany Księgą Przymierza (por. Wj 24,4,7). Jego nazwa objęła z czasem całe prawodawstwo Izraela, a być może nawet cały zbiór żydowskich pism natchnionych (por. 2 Krl 23,2; 1 Mch 1,57). Określeniem synonimicznym Księgi Przymierza

był tytuł: Księga Prawa [Bożego, Mojżesza], który w tekstach biblijnych znajduje szerokie zastosowanie (por. Pwt 31,24.26; Joz 1,8; 8,31.34; 2 Krl 22,8-11; 2 Krn 17,9; 25,4; 34,14-19; 35,12; Ezd 6,18; Ne 8,1.8; 9,3; 13,1; Tb 6,13; 1 Mch 1,56). Obydwa tytuły odnoszą się do spisane go teologiczno-prawnego dziedzictwa judaizmu, które przez wieki przyjmowało różne formy księgi (jako tablica kamienna, zwój czy kodeks) i nieprzerwanie otaczane było powszechną czcią i szacunkiem we wszystkich kręgach społeczności Izraela, wyznaczając w jego burzliwej historii tak kanony osobistej pobożności i oficjalnego kultu świątynnego, jak i obowiązujące wzorce życia społeczno-kulturowego. Z tego względu judaizm często nazywany jest „religią księgi”, istotnie bowiem Biblia Hebrajska nie tylko relacjonuje zbawczą obecność JHWH w historii Izraela, ale także definiuje w ogólnie respektowanej formie (zwoju, księgi) jego profil teologiczny, moralno-prawny i religijno-kulturowy.

*

Podsumowaniem artykułu niech będzie krótka prezentacja jeszcze jednego aspektu Biblii Hebrajskiej, który również przesądza o wyjątkowym miejscu, jakie księga ta zajmuje w literackim dziedzictwie starożytnego Bliskiego Wschodu i w kontekście religijno-kulturowym ludzkiej cywilizacji. Artykuł otwiera krótka informacja na temat jednego z najbardziej znanych relikwów piśmiennictwa z czasów faraonów: Księgi Wyjścia w Ciągu Dnia, czyli tak zwanej Księgi Umarłych, która przez wieki modelowała status społeczno-religijny życia Egipcjan i ludów ościennych. Proponowana wyżej rekonstrukcja genezy literackiej i prezentacja teologii ksiąg Biblii Hebrajskiej wykazała, że nie ustępują one dziełom literackim powstałym w Egipcie i w rejonie całego Żyznego Półksiężycza, co więcej, pod wieloma względami je przerastają, co można zauważyć szczególnie na płaszczyźnie prawodawstwa, moralności i monoteistycznej teologii. Dotyczy to również tematyki ludzkiego życia i śmierci, która dla starożytnych Egipcjan była jedną z najbardziej newralgicznych kwestii teologicznych i kulturowo-religijnych. W przeciwieństwie do Księgi Umarłych, Biblia Hebrajska nie ogranicza się w tej materii do propozycji magicznych formuł i zaklęć mających rzekomo ułatwić zmarłemu wędrówkę w świecie cieni i znalezienie miejsca wiecznego spoczynku, lecz ukazuje wiarygodny obraz potężnego Boga – Pana życia i śmierci, który z miłości do ludzi postanowił obdarzyć ich nieśmiertelnością i wybawić od wszelkich nieszczęść i cierpień w porządku doczesnym i wiecznym, jeśli tylko zgodzą się wejść na wskazaną przez Niego drogę monoteistycznej wiary i prawa. Hebrajskie pisma natchnione wielokrotnie mówią bowiem o Księdze Życia (hebr. *sēper ḥajjîm*) zawierającej imiona zbawionych (por. Wj 32,32; Ps 56,9; 69,29; 139,16; Iz 4,3;

Dn 12,1)⁴⁵, ale i same są postrzegane jako droga, światło i pokarm prowadzące do wiecznego życia rozumianego jako dar Boga zarezerwowany dla wiernych Mu czcicieli (por. Pwt 32,47; Prz 6,23; Ps 119,105; J 4,34; 12,50). Koncepcja ta opiera się na teologii słowa Bożego, które – w świetle Biblii – ma absolutną władzę nad ludzkim życiem, i wyrażona jest za pomocą kapłańskiej koncepcji zapisu (zwoju, księgi) wykorzystanej na przykład w genealogiach pierwszych ludzkich pokoleń oraz w spisach kapłańskich rodów Izraela (por. Rdz 5,1; Ne 7,5.64; 12,22; Ez 13,9). Zgodnie z tą ideą, w sposób, w jaki w tych biblijnych tekstach utrwalono imiona ludzkich pokoleń i rodów kapłańskich, JHWH zapisał w swej Księdze Życia (Księdze zbawionych) imiona tych, którzy za prawosć i wierność zostaną sowicie nagrodzeni w Jego królestwie (por. Ps 69,29; 87,6). Nowy Testament podtrzymuje i jeszcze mocniej akcentuje motyw Księgi Życia, dodając, że zapisane są w niej też imiona tych, którzy okazali wierność Panu w chwili prześladowań (por. Hbr 12,23; Ap 3,5)⁴⁶.

W kontekście Księgi Życia tradycje nowotestamentowe rozwijają jednak o wiele ważniejszą prawdę, której Stary Testament jeszcze nie poznał, a która rzuca na jego teksty zupełnie nowy blask i nadaje im nieporównywalnie głębszy sens. Jest to prawda o Jezusie Chrystusie (por. Mt 1,1-25; Mk 1,1-8), Bożym Logosie (por. J 1,1-18), który stając się odkupicielem świata i ludzkości, jako jedyny zdobył prawo do otworzenia siedmiu pieczęci Księgi Życia (por. Ap 5,1-14; 20,12; 21,27), czyli prawo do ostatecznej weryfikacji ludzkich czynów i wprowadzenia ludzi do Miasta Boga (por. Ap 22,1-21). Boża Osoba i zbawcza aktywność Jezusa Chrystusa – Baranka otwierającego pieczęcie Księgi Życia i trzymającego klucze śmierci i otchłani (por. Ap 1,18) – staje się więc ostatecznym oraz jedynym właściwym kluczem do interpretacji Biblii Hebrajskiej i Biblii chrześcijańskiej, a zarazem najdoskonalszym wypełnieniem ich orędzia.

⁴⁵ Jeszcze wyraźniej ten motyw teologiczny powraca w tekstach nowotestamentowych (por. Flp 4,3; Ap 3,5; 13,8; 17,8; 20,12.15; 21,27) (por. W. T u c k e r, hasło „Book of Life”, w: *Eerdmans Dictionary of the Bible*, s. 195).

⁴⁶ Por. hasło „Księga”, w: *Leksykon biblijny*, red. F. Rienecker, G. Maier, tłum. D. Irmińska, J. Kruczyńska, Oficyna Wydawnicza Vocatio, Warszawa 1994, s. 377.